

Lengyel András

A szóértés reménye nélkül

Egy József Attila-konferencia tanulságai

A kötet, amely a *Kortárs* folyóirat és a Mindentudás Egyeteme közös kiadásában jelent meg („*Mint gondolatjel, vízszintes a tested...*” *Tanulmányok József Attiláról*, Bp. 2006) egy vitahelyzet szülötte. „A *Kortárs* folyóirat és a Mindentudás Egyeteme a József Attila-év kiemelkedő szakmai eseményeként konferenciát és kerekasztal-beszélgetést szervezett »*Mint gondolatjel, vízszintes a tested*« – *József Attila-kontextusok* címmel 2005. május 6-án a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Tanulmányait nyolc felkért előadó – Bókay Antal, Fried István, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, N. Horváth Béla, Szegedy-Maszák Mihály, Tverdota György és Veres András – a konferenciát megelőzően a *Kortárs* folyóirat 2005/4. számában tette közzé, majd a helyszínen vitatta meg álláspontját. Jelen tanulmánykötet a konferencián elhangzott előadások írásos, legtöbb esetben kibővített, esetenként továbbgondolt változatát adja közre.” (7.) Hogy igaza van-e a szerkesztőnek, Prágai Tamásnak, s csakugyan „a József Attila-év kiemelkedő szakmai eseménye” volt-e ez az akció, avagy csupán a szakma „torzsalkodásaira” ügyesen rászervező médiaesemény, mérlegelés kérdése. Magam úgy vélem, az eltérő, sőt – alapkérdésekben is – diametrálisan szembenálló álláspontok nyilvános ütköztetése helyes elképzelés. Ma már ugyanis nyilvánvaló, hogy legalább két (önmagán belül is tovább tagolódó) szekértábor küzdelve zajlik a költő életműve körül. Az egyiket Kulcsár Szabó Ernő akadémikus neve fémjelzi (s főleg tanítványai tartoznak követői közé), a másikat Tverdota Györgyé. Az egyiket a „korszerűnek” érzett elméleti orientáció képviselője ruhazza föl szakmai presztízzsel, a másikat a József Attila-kutatásban eltöltött évtizedek eredményei és tapasztalatai. S bár elvileg a két tábor között lehetséges lenne valamiféle együttműködés, lehetséges lenne az eltérő pozíciók olyasféle szembesítése, amely a József Attila-kutatás (s egyben: a magyar irodalomértés) megújulását eredményezné, ez a lehetőség esetünkben – sok oknál fogva – eleve irreális. A Kulcsár Szabó-iskola ambíciója ugyanis a nietzschei maximalizmus jegyében formálódott ki, s minden érték átértékelésére tör, uralomra juttatni próbálva egy radikálisan új (s „németesen” ködös) absztrakt beszédmódot. Ez pedig, nem nehéz belátni, kettős következménnyel jár: az új irány pretoriánusokat szerez magának a „korszerű” orientáció farvizein gyors szakmai emelkedést remélők köréből, ugyanakkor mindenkit szembeállít magával, akinek már érdemi eredményei vannak a költő körül, s nem hajlamos kameleonként „megújulni”. Az az erőszakos, sőt kifejezetten agresszív „nyomulás”, amely személy szerint a mindig vitaalkalmakat kreáló, s önmagát a győztes vitázó pozíciójában megjelenítő Kulcsár Szabó Ernőt (s nem utolsósorban egész iskoláját) jellemzi, óhatatlanul ellenállást vált ki. A kérdés csak az: csupán a „stílus”, az érvényesülés technikája és módja problematikus-e, vagy a mögötte meghúzódó, a gondolkodás mélyéből felszínre törekvő elméleti beállítódás is tarthatatlan?

A vita, az igazi vita ennek a kérdésnek az eldöntését tette volna lehetővé. Ehhez azonban, bármilyen sajnálatos, nem elegendő a két szekértábor néhány emberének az egymásra eresztése, az egymás feje melletti elbeszélés intézményesítése. Ehhez az kellett volna, hogy a fölkérés eleve arra szóljon, hogy valamennyi fölkért előadó explicitté tegye a maga elméleti előföltevéseit, ugyanakkor szembesüljön a másik fél lehetséges ellenérveivel, s így próbálja meg bemutatni a saját pozíció magasabbrendűségét. E kritériumnak azonban a nyolc szövegből legföljebb (s ők is csak megszorításokkal) kettő, a Tverdota György és a Veres Andrásé felel meg – a többiek, függetlenül attól, hogy melyik oldalon állnak, önmaguk reprodukálására szorítkoznak. Azt s úgy mondják, amit s ahogy eddig is. Eredményeik, amennyiben vannak, nem a vita mibenlétének tisztázását segítik, csak a József Attila-interpretációk számát növelik. Ám ezzel megerősítik az implicit szembenállást, az egymás feje melletti elbeszélés gyakorlatát. Márpedig – közös, tárgyi-tematikai nézőpont híján – a közös föllépést, az egy kötetben való szereplést csakis a vitahelyzet megvilágítása indokolhatta volna. Úgyhogy, véleményem szerint, e konferencia megbeszéléseivel nemigen történt előrelépés. Nemhogy a szövértés nem következett be, de az ellentét valódi természete sem vált explicitté, világosan átláthatóvá. A küzdelem változatlanul jórészt kódolva zajlik, s inkább szociológiai fejleményt kell benne látnunk, semmint tiszta érvek világossá tett kontextusban zajló intellektuális mérkőzését.

*

A kívülálló – „kibicelő” – olvasó számára (s bizonyos értelemben az irodalmár szakma egy része is e körbe tartozik) a „legizgalmasabb” kérdés változatlanul az: ki hová tartozik, ki melyik szekértábor tagja? Ez kétségkívül legitim kérdés, nem árt tudni, hogy ki hol áll. Ilyen szempontból e kötet nem ad könnyű eligazítást. A szerzők nem beállítódásuk szerinti tömbökben, a *pro* és *kontra* logikája szerint vannak csoportosítva, hanem óvatosszerűen eklektikával, vegyesen. Az első írás pl. a Kulcsár Szabó Ernőé, ám őt nem saját iskolája tagjai követik, hanem vitafele, ellenlábasa, Tverdota György, majd őt – rációval még az egy király egy cigány logikájára is – a vele kétségkívül szövetséges Veres András. A kötetet pedig, nagyon jellemzően, az a Szegedy-Maszák Mihály zárja, aki – bár mára nyilvánvalóan meglazította kapcsolatát korábbi legfőbb szövetségesével, Kulcsár Szabó Ernővel – még önmagában sem döntötte el, hogy „jön-e vagy megy”. (Idézet a szakmai folklórból.) Magam, a kötetet olvasva, úgy vélem, nem is két, hanem legalább három csoport különíthető el. Az egyik Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és (talán, de korántsem egyértelműen) Fried István hármásából áll. A másik, velük szembenálló csoport tagjai Tverdota György, Veres András és N. Horváth Béla (ebben is a hangadó igazában csak az első kettő). Bókay Antal, Szegedy-Maszák Mihály s a más összefüggésben is értelmezhető Fried István hovátartozása már nem egyértelmű, sem ide, sem oda nem lehet őket nyugodt szívvel besorolni. Bókay pl. az első csoport nézőpontjából alighanem Tverdotaékhoz tartozik, Tverdotaék szempontjából pedig Kulcsár Szabóékhoz. Annyi bizonyos, ő „rég” József Attila-interpretátor, nézetei saját fejlődése során, többé-kevésbé szervesen bontakoztak ki, beállítódása ugyanakkor erősen teoretikus indítékú s fölépítésű. Ám, s ez élesen elkülöníti Kulcsár Szabótól, teoretikus mintái nem a német hermeneutikából, hanem egy (pszichoanalitikus inspirációkkal vegyített) angolszász filozófiából származnak, s a filológiai megalapozottság őt sem jellemzi.

Vitakérdés lehet: a fölkért, s e kötetben is szereplő szerzők reprezentálják-e a kutatás valóságos tagoltságát. Ha, bár megszorításokkal, de elfogadjuk reprezentatívnak e szerzői kört, az itteni személyi összetétel legalább két fontos következtetés levonására ad lehetőséget. Az egyik: a magyar irodalomtudomány a filológus alapozású, szociológizáló megközelítésektől a teoretikus ambíciók képviselője felé mozdult el, s a „figurativitás”,

a „medialitás” s hasonlók hangsúlyozásával egyre inkább egy kvázifilozófia igényével szólal meg. (Ennek az elmozdulásnak az óvatos kifejeződése maga a szerkesztői előszó is, amely, jól láthatóan, igazodni próbál a „korszerűség” nálunk mostanában realizálódó eszményéhez.) Ez az elmozdulás azonban (s ez a második lehetséges következtetés), a jelek szerint, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s a várakozással ellentétben, részben masszív ellenállást váltott ki, részben pedig – egy uralkodó beszédmód megszilárdulása helyett – variációkra, össze nem egyeztethető „elméletész” törekvésekre bomlott szét. Azaz, s itt hadd fogalmazzak sarkosan, beindult egy, az irodalom valóságos „történe-
itől”, reálfolyamataitól való „teoretikus” eltávolodás, egy felemás, valóságtalanító folya-
mat, ám mindez – bármily nagy külső, „történeti” fejlemények támogatják is a trendet – mégsem tud kizárólagossá válni. Mindenekelőtt azért, mert hiányzik belőle az eviden-
cia élménye, az a bizonyosságtudat, hogy az éppen futtatott elméleti konstrukciónak megvan az alapja valami mélyebben fekvőben, hogy nem pusztán az önkény retorikája érvényesül.

Hogy mindeme, csak látszólag szakmai belügyek mögött milyen mélyebb, mondhat-
nánk történeti átalakulás húzódik meg, s hat az irodalomértelmezésre is, igen lényeges
kérdés. Sőt ez lenne az igazi kérdés. Itt s most azonban ez a kérdés érdemben föl sem
vethető. Egyetlen összefüggés rögzítése mégsem maradhat el. Súlyos tévedés (s mérhe-
tetlen naivitás) ugyanis azt „hinni” (hallgatólagosan előföltevésként működtetni), hogy
a kései kapitalizmus időszakában valami előrehaladó, egyenes vonalú fejlődés érvé-
nyesül, s a legutolsó kulturális irányzat egyben a legjobb s leghaladottabb is. A kései
modernitás, végső lényegét tekintve, valójában már egy önlebontó kulturális konstrukció,
nem „haladás”, a szó hagyományos értelmében, hanem egy hosszú, másfél-kétezer éves
szociokulturális fejlődés eredményeinek gyorsuló ütemű önfölszámolása. A posztmodern
gyűjtőnévvel összefoglalható törekvések voltaképpen ennek a stádiumnak csak a pusztá
leképeződései, visszényei. Bennük a kiüresedés retorikája mutatkozik meg.

*

A József Attila-kutatásban (s tágabb értelemben: a magyar irodalomtudományban)
kibontakozott konfliktus megértése szempontjából a kötet három írása: a Kulcsár Szabóé,
a Tverdotáé és a Veresé adja a legtöbbet – közelebről szemügyre venni ezeket érdemes.
A két szekértábor ez a három írás egy-kettő arányban jeleníti meg, de teoretikus értele-
mben ez nem jelent föltétlenül aránytalanságot. Kulcsár Szabó Ernő ugyanis elméleti ember,
aki a teória közegében érzi igazán otthon magát, ellenfele, Tverdota György pedig inkább
filológusi iskolázottságú irodalomtörténész, akit nem beállítódása elméleti eredetisége,
hanem megértő-rekonstruáló teljesítménye értékel föl. (Veres András e vonatkozásban
valahol kettejük között helyezkedik el, ő erős szociológiai fölkészültségű irodalommagya-
rázó, aki egyaránt fogékony filológiai és elméleti megfontolásokra.) A három írás közül
kettő, a Tverdotáé és a Veresé, azt veszi számba, mivel s miért nem ért egyet a Kulcsár
Szabó-iskola értelmezési javaslataiban, a harmadik, a Kulcsár Szabóé pedig ezúttal inkább
„csak” a saját pozíció módszeresebb kifejtését ambicionálja, s nyíltan nem polemizál.
Írása, a korábbiakhoz képest, azzal hívja föl magára a figyelmet, hogy – nyilván a vitafelei
által korábban megfogalmazottak ellensúlyozására – ezúttal már a József Attila-életmű
lényegesen nagyobb szegmensének ismeretét mutatja, mint korábbi, kioktató írásai. Itt, a
maga módján, csakugyan az életművet próbálja leírni, s ez, függetlenül „pártállásunktól”,
már önmagában is pozitív fejleménynek tekinthető.

A vita (s a kötet) egyik, Népszabadság-beli ismertetője, Takács Ferenc azt írja, hogy a
kívülállók számára nehéz fölmérni, miről is szól ez a vita valójában. S maga Takács meg
is marad a Kulcsár Szabóék használta metanyelv kárhóztatásánál, e nyelvv „fogyasztha-

tatlanságának” vélelmezésénél. Magam is úgy vélem, hogy a szakmai konfliktus egyik forrása csakugyan a nyelv, mely tényleges mondandójához képest túlzottan absztrakt és komplikált. Az igazán lényeges dolgokat, úgy vélem, másképpen, „egyszerűbben” is ki lehetne fejezni: a komplikáltság valójában maga is tünet, kifejezése annak a szakítási és elkülönülési szándéknak, amely önmagát csakis az exkluzivitás mesterséges közegében érzi otthon, s e nyelv valódi üzenete éppen ez az elkülönülés. (Mint annak idején a nemes ember cipőjének színes sarka, amely státusát is kifejezte, s jobbját nem hordhatta.) Megkülönböztetem magam az inautentikus tömegetől. A konfliktusnak ez a szintje azonban, véleményem szerint, mégis csak másodlagos, járulékos valami. Az elsődleges, az igazán lényeges a valósághoz való eltérő viszony, pontosabban a valóság tételezhetőségének elismerése, illetve elutasítása. Az a hermeneutikából, dekonstrukcióból mixelt irodalommagyarázó beállítódás, amelyet a Kulcsár Szabó-iskola képvisel, voltaképpen irodalom és „valóság” viszonyát nyilvánítja értelmetlen, fölösleges, sőt kártékony kérdésnek. S amikor kialakítja saját, önmagába záródó beszédmódját, s kimondva, kimondatlan megkérdőjelezi minden más értelmezési irány hasznát, értelmességét, csak ennek a valóságvonatkozásokat fölfüggesztő beállítódásnak a nyelvhasználati következményeit vonja le, mondja ki.

Aligha véletlen, hogy mind Tverdota, mind Veres vitacikkének van egy erős pragmatikai oldala. Vitázva Kulcsár Szabó (s iskolája) egyes állításaival (rendre az empiria felől kérdőjelezve meg azokat), észreveszik és kimondják, hogy a hermeneutika és a dekonstrukció magyar mixtúrájának elfogadása, követése hagyományos, rég bevált, sőt nélkülözhetetlen kutatási irányokat és területeket diszkreditál. Ahogy Tverdota írja: „A vita kimenetele [...] közvetlenül befolyásolja a szakemberek mozgásterét, utakat rekeszt be, vagy utakat nyit meg a tanárok előtt, lehetőségeket teremt és igényeket támaszt a diákokkal és általában a költő közönségével szemben” (50.). Azokat a „kár-típus”-okat pedig, „amelyek az »újraolvasók« buzgólkodása nyomán érhetik irodalomértésünket”, a következőképpen írja le: „bizonyos munkamódszerek, a kutatótevékenység egyes fázisai anatómia alá kerülnek. Aki József Attila személye, életrajza, lelkivilága iránt érdeklődik, biztos lehet benne, hogy megkapja a »pozitivisták« bélyegét, ami ma majdnem a szakmától való eltanácsolással ér fel. A szövegek keletkezésének rekonstrukcióját, a keletkezéssel kapcsolatos megfontolásokat, a textológiai, mikrofilológiai vizsgálódásokat eleve az a gyanú lengi körül, hogy az erre vetező szakember depoétizálja és felszámolja a nyelvi-irodalmi jelentésképzés erejét. De az esztétörténeti megközelítés is a megbélyegzés sorsára jut, hiszen a szövegek poetológiai értelmezését külsődleges, a szövegtől idegen információk illetéktelen bevonása révén zavarja meg” (50–51.). Majd, a védelmezett módszerek és irányok lehetséges veszélyeit sem hallgatva el, arra figyelmeztet, hogy ez a „szakmai tevékenység bizonyos területei elleni vehemens támadás annál visszataszóbb, mivel a polemikus kedvű »újraolvasók« sem mondhatnak le arról, hogy okulásul, vagy önellenőrzés végett József Attila-elemzéseik során ne lapozzák föl Szabolcsi Miklós adatgazdag monográfiáit vagy Stoll Béla kritikai kiadásának jegyzeteit” (51.). Veres András pedig a maga, egyébként más logikájú érvelése során jut el annak kimondásáig, hogy: „A József Attila-kutatás igazi tétje azoknak a hatáslehetőségeknek tisztázása, amelyek létrehívták és életben tartják e költészetet. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójától sorra tárultak-tárulnak fel az életmű elhallgatott vagy éppen ismeretlen tartományai: népi és avantgárd vonatkozásai, a Croce-, Bergson-, Pauler Ákos- és Freud-hatások, a Marx fiatalkori műveivel kapcsolódó humanista szocializmusa, az egzisztencialistákéhoz hasonló szorongásos létértelmezése, újabban már az olyan rejtettebb recepciós élményei is, mint a Rapaport Samu-, Róheim Géza- és Schmitt Jenő Henrik-olvasatai. Természetesen lehet méltányolni vagy alábecsülni az effajta munkát, de hát éppen ennek művelése volna a tudomány hivatása” (84.).

Egy-egy mégoly fontosnak, s következményeiben messzehatónak bizonyuló tézis igaz vagy hamis voltának tisztázása semmiképpen nem sérelmi kérdés. Ezeknek a tisztázása csak a jelenlegi vita *érdemi*, már nem polemizáló, hanem a dolgok logikáját követő, *érvelő* újragondolásának lehet csak az eredménye. Kulcsár Szabó Ernőnek, bármily arrogáns és sértő is az a mód, ahogy korábban rendre megszólalt, *elöben* lehetne igaza. Egyes vitatott téziseinek tévesztettsége, interpretatív logikája egésze felől mérlegelve akár véletlenszerű, esetleges hiba („szeplő”) is lehetne. A kérdés csak az, hogy egy koncepcióban mi a lényeges, s mi az esetleges, elhanyagolható „szeplő” – azaz kiküszöbölendő, de kiküszöbölhető fogyatékoság, ismerethiány, elsietett megfogalmazás. Veres András, véleményem szerint helytállóan, így jellemzi Kulcsár Szabó beállítódását: „Kulcsár Szabó Ernő megközelítésmódja alapvetően *bölcseleti* jellegű, a poetizáltságon valójában a világban való létünk öntudatosításának nyelvi megjelen(it)ését érti. Az elparentált életrajzi, lélektani, szociológiai magyarázatok helyébe itt egy sajátos *fejlődéstörténeti elhelyezés* lép, amelynek konceptuális bázisát a heideggeri szubjektumelmélet, a gadameri hatástörténeti elv és más, a posztmodern kánonban helyet kapott bölcseleti megfontolások alkotják. Így áll elő az az irodalomtörténet-írásunkban valóban szokatlan jelenség, hogy Kulcsár Szabó az irodalmi művek értelmezésekor előszeretettel hivatkozik tekintélyként bölcselelőkre, elméletírókra, miközben mellőzi az irodalomtörténészek megállapításait. A művek megértése e horizontban a filozófiatörténet jelentős gondolatainak való megfeleltetést jelenti, szerencsétlenebb pillanatokban a »hozzáigazítást« (69.). S úgy látja: „A művek és életművek eloldása keletkezéstörténeti kontextusuktól valóban megkönnyíti az értelmező dolgát” (69.) – azaz, tehetjük hozzá, az értelmező így „szabad” kezét kap az értelmezésben.

Kulcsár Szabó Ernő „megközelítésmódjának”, úgy gondolom, elvileg két kritikus pontja van. Az egyik, amit Veres András is szóvá tesz, az irodalmi mű külső, teoretikus megfontolásokban való mérésének, a „megfeleltetésnek” problémája. A másik, s még talán kritikussabb mozzanat, maga a zsinórmértékként kezelt teória, amelyet – mérceként működtetve – számon kér a műveken (s a műveket értelmező „szakmán”). A „világban való létünk öntudatosításának nyelvi megjelen(it)ése”, amely Veres szerint Kulcsár Szabó fő szempontja, úgy gondolom legitim, sőt határozottan lényeges *irodalmi* szempont. Egy-egy műről vagy életműről szólva nemcsak fölvehető, de kimondottan termékeny szempont. Ezt, illetve ennek képviselőtét (ha s amennyiben e képviselőre sor kerül) a Kulcsár Szabó-iskola javára írom, érdemként tartom számon. Alapvetően problematikus azonban egy művet vagy életművet a vele egy időben, vagy őt hamarosan követő kortárs- vagy félkortárs teória kizárólagos nézőpontjából megítélni. Részben azért, mert így egy rögzített és szükségképpen korszpecifikus nézőpontból mérünk. Részben azért, mert ez a teória a kornak ugyanabban a kontextusában mozog, mint az irodalmi mű is, ugyanannak a szociokulturális és történeti determinációnak van kitéve, s így ugyanarra érzékeny vagy érzéketlen, mint az irodalmi mű. Ha pedig ezt a közös determináltságot a „geográfiai” (centrum-periféria) különbségekben gyökerező eltérő viszonyrendszer aszimmetrikussá teszi, elvileg is kérdéses, hogy a centrumban megképződött reakció alkalmas-e az eltérő (perifériális) viszonyok között született emberi-nyelvi reagálásmódok minősítésére. Az öntudatosítás tényének és színvonalának fölismeréséhez és fölméréséhez (mivel ez csak a „saját” öntudatosítása lehet) a kortárs és félkortárs elméletek *önmagukban* alkalmatlanok. A teóriának az irodalmi mű *főle* való rendelése, kanonikus mérceként való működtetése, persze, lehet látványos mutató (s kényelmes eljárás), de éppen az egyszerűen, itt s most zajló élet valóságos öntudatának szerkezetéről és minőségéről vajmi keveset árul el. Sőt, aszimmetrikus szituációkban keletkezett filozófiai, illetve irodalmi művek esetében ez az eljárás óhatatlanul deformáló, s így félrevezető „mérés” processust eredményez. A kései Heidegger vagy a posztmodern gyűjtőelnevezés alatt összefoglalható teóriák felől

megmérni tehát József Attila költészetét, csakis részleges eredményre vezethet – épp a lényeg maradna homályban. Fölmertethet velünk ez az eljárás valami fontosat is, de az így létrejövő valamilyen szintű és mértékű „megfelelés” (amit – tévesen – megértésként címkézünk) nem adja ki e költészet lényegét, mai olvasásának indokát és értelmét. Hogy egy irodalmi mű vagy életmű „a világban való létünk öntudata”-ként funkcionál-e, nem ilyen megfeleléseken áll vagy bukik. Ennek fölmérésére a mégoly korlátozott érvényű és fogyatékos „hagyományos” irodalommagyarázó technikák és eljárások, ha komolyan vesszük őket, még mindig hatékonyabbak, mint a hermeneutikából és dekonstrukcióból összevegyített ideológémák uralmának való alárendelődésünk.

Az igazi probléma azonban, hadd mondjam ki *expressis verbis*, nem e méricskélés föloldalasságában és esetlegességeiben rejlik. A nagy baj, amitől az egész metódus „torka véres”, maga a követett teoretikus mixtúra. Ez ugyanis csak egy hanyatló, kiüresedő kor elméletképző reakciója, amely maga is csak valami mélyebben történő, lényegesebb fejleménynek a korszecifikus tünete, visszénye.

*

Az e kötetben közölt Kulcsár Szabó-írás (*Csupasz tekintet, szép embertelenség. József Attila és a humán visszavonulás költészete*) jó alap arra, hogy fölmérjük azokat az előföltételeket, amelyek – értekezői tevékenysége közben – Kulcsár Szabó Ernőt mozgatják. Mostani írása kiérleltebb, összefogottabb, mint a korábbi, e tárgykörbe tartozó cikkei voltak. Most nem kreál vitákat, a vele ellentétes pozíciókra – elegánsan – csak egy-egy jegyzettel (pl. 29., 30., 55.) utal, fő ambíciója láthatólag beállítódásának koherens egészként való fölvázolása. S József Attila szövegeinek ismerete is gazdagabb és alaposabb itt, mint volt korábbi írásaiban. Egészében mégis jellegzetes Kulcsár Szabó-írás ez is: itt is a *posztmodernizátori hevíület* hajlja s (ami egybként helyeselhető) „a filológiainál kétségkívül bonyolultabb munkával föltárható” „történeti-poétikai” jellegzetességek rögzítését kísérli meg (26.). Ami az utóbit, a történeti-poétikai jellegzetességeket illeti, igénye jogosságát el kell fogadnunk, s hálásak lehetünk neki, hogy írásában – a német irodalomtudomány bizonyos eredményeit közvetítve – fölvázol egy értelmezési keretet, érvényesít egy magyarázó (meta)nyelvet, s így élesre exponál bizonyos, a nyugat-európai irodalmi „történesekben” kibontakozott fejleményeket. Ez, függetlenül beállítódása egészének helyességétől/helytelenségétől, örvendtes: pusztá létével lépésváltásra kényszeríti a begyakorolt pályákon mozgó hazai értelmezői gyakorlatot. Kulcsár Szabó Ernő azonban úgy vesz át bizonyos eredményeket, s illeszti rá a József Attila-szövegekre, hogy erősen korlátozott ismeretei vannak deklarált tárgyáról, József Attila költészetéről, s ami ennél is súlyosabban esik a latba, nem reflektál, nyilván nem is tud reflektálni az átvett teória keletkezésének történeti meghatározottságaira és esetlegességeire. Magyarán: miközben egy szélsőséges relativizálást képvisel, ezt a relativizációt saját nézőpontjának érvényesítése esetében *önkéntesen* rögzíti és így abszolutizálja. Minden „destabilizálódott”, minden „rögzíthetetlen”, saját pozícióm mégis (miért?) helyes, sőt csakis ez a helyes. Ez, tetszik vagy sem, jól fejlett manifeszt önelmentmondás, önkény, a tudományos leírás helyére egy álcázott ideológiai előírás lép. Ne hassék szemtelenségnek, de Kulcsár Szabó Ernő semmivel sem kevésbé ideológus, mint – mondjuk – Révai József volt, csak Révai Kulcsár Szabónál lényegesen okosabb volt, s írni is jobban tudott.

A szövegben, természetesen, így is sok megfontolandó van. Az az irodalomtudomány, a német, amelynek Kulcsár Szabó a legfölkészültebb hazai adoptátora, egy nagy filozófiai tradícióra épül, s részesül egy szerves végiggondoltság áldásaiból. Maga a hermeneutika is történeti fejlemény azonban, s a magyar adoptációban különösen élesen bukkannak ki ezeknek a reflektálatlanul hagyott, s így rejtvé érvényesülő meghatározottságoknak az antinómiái.

Az ideologikus jelleg már a tanulmány nyitó mondataiban megjelenik. „József Attila költészetéből [...] a jelen kizárólag továbbadott, örökül kapott hagyományként részeseül. Ami – azon túl, hogy ily módon egyetlen szakmai »társaságnak« sem képezi birtokát – elsősorban azt jelenti: ami József Attila műveként megszólít bennünket, ontikusan nincs jelen, hanem mindig csak állandó újraértelmezés formájában találkozunk a mi kérdéseinkkel. Már csak ezért is viszonylagosít minden olyan vállalkozást, amely egyszer s mindenkorra ki akarja jelölni a róla tehető kijelentések igaz területét. A hagyomány ugyanis sohasem olyan tárgyi készletként továbbítja a költői szövegeket, mint ami önmagával mindig azonos (nyelvi) képződményként viselkedik. (Ilyenként a szövegek csupán a rendezett jeleknek, de sem a hangnak, sem az üzenetnek nem »tárolói«.) Nemcsak azért, mert eleve sem pusztán materiális változatai vagy dokumentumai a távol lévő beszédnek, hanem figuratív mozgásuk befagyaszthatatlansága miatt egyetlen olvasás sem képes identikusan megtapasztalni őket”(13.). „Gyenyerű” – idézhetnék erre József Attila egyik ironikus kifakadását. Itt ugyanis már az egyetértés követelményével megfogalmazott tézis, a közvetítettség tézise is túlfeszített. A közvetítettség („hagyományozottság”) ugyanis valójában vagy valami banalitás, amiből az értelmezésre semmi igazán lényeges nem következik, vagy pedig – Kulcsár Szabó követelménye szerint elgondolva – eleve irreálisan kezelt értelmezői aktus. Az, ami a szöveg közvetítettségét a valóságban produkálja (a szövegtörzset bizonyos határok közötti változékonysága, új szövegek előkerülése, egyes régieknek, mint hamisaknak a kiiktatása), arról Kulcsár Szabó nem beszél. Ez ugyanis nem lenne képes megalapozni következtetéseit. Valami totálisan érvényesülő „hagyomány”-t kell tehát fölvennie. Ám ez a hagyomány, tételzésével ellentétben, már nem a szöveghagyományozás folyamata, hanem az értelmezői hagyomány. Igazában csak a szöveg értelmezésének hagyománya a releváns az értelmező szempontjából: mindig az értelmező áll benne valamiféle hagyományban, s ez a hagyomány az, ami szembenőzően befolyásolja az értelmezést. Sőt, talán mondani sem kellene, Kulcsár Szabó értelmezői gyakorlata is benne áll egy hagyományban – egy olyan hagyományban, amely (mint idézett gondolatmenetéből is kiderül) a *viszonylagosításban*, a *rögzíthetetlenségben* („befagyaszthatatlanság”) „*érdékelt*”. A szöveg autonómiája azonban sokkal nagyobb, mint Kulcsár Szabó tételzi: relatív *nyitottsága* megalapozottan nem abszolutizálható. Épp ésszel, amelyet egy relativizáló hagyomány nem deformál, nem állítható, hogy bármilyen szöveg bármiféleképpen – tetszőlegesen – „olvasható”. A szövegnek, „figuratív mozgása” minden „befagyaszthatatlansága” ellenére, van egy olyan, emberi tapasztalatban gyökerező bázisértelme, amely – a nyelv kommunikatív erejének tagadása nélkül – nem vonható kétségbe, nem imminálható el.

Kulcsár Szabó Ernő azonban, homályban hagyva vélelmei okait, „az én destabilizációját [...] – a nyelviség mediális karakterének fölerősítésén keresztül – kiteljesítő poétikai modellekhez” (15.) vonzódik. Ezeket érzé-véli koradekvátumnak. S bár tud arról, hogy van költő (szerinte ilyen Szabó Lőrinc és József Attila is), aki „az integritást fenyegető tapasztalatként élte át az én megváltozott antropológiai státusát” (28.), nem keresi ennek a változásnak a mélyebb, történeti okait. (Holott az irodalom létmódja *mindig* heteronóm: az önelvűség és a külső meghatározottság együtt hat, együtt alakítja a szöveget.) Itt ugyanis szembesülnie kellene a kései kapitalizmus kulturális logikájával, amely – működése közben fölszámolván a kialakulásakor még erős és eleven morális kontrollokat (gondoljunk csak a Max Weber emlegette „protestáns etikára”) – a totálissá váló piaclogika alá törli az emberi élet minden vonatkozását, s így az irodalmat is. Ennek fölismerése és konstitutív tényezőként való figyelembevétele helyett azonban inkább a tendenciaszerű – viszonylagos – fejlemény abszolutizálását hajlja végre, s azt hangsúlyozza, hogy az „*identitás (nyelviileg is) megszilárdíthatatlan*”. Mintha ez a „késő modern” korban megtapasztalható

fejlemény örök mozzanat (s általános érvényű összefüggés) lenne. Valami, a természeti törvény erejével érvényesülő konstans. Ezzel az abszolutizációval viszont az irodalmi korekritika előmozdítása (s megértése) helyett maga is az érvényesülő (viszonylagos) tendencia kibontakoztatója, követelménnyé emelője lesz.

A Kulcsár Szabó-iskola céltévesztése, legalábbis számomra, e ponton válik nyilvánvalóvá. S ez az összefüggés teszi érthetővé a „pozitivistá” tradíció iránti averzióit, a filológiai és történeti munka lebecsülését – s a kiiktatásukra törő *uralmi* igényt. A „hagyományos” metódusok alkalmazása ugyanis „belezavar” e relativizáló tendencia érvényesülésébe, akadályozza megszilárdulását.

*

Kulcsár Szabó Ernő egy helyen, elegánsan, velem, illetve egyik írással is vitában áll (vö. 55. jegyzet). Úgy látszik, a „sas” olykor legyeket is kapdos. Itt, némileg álságos módon, „a szövegek *irodalmi-retorikai* teljesítményé”-nek védelmében lép föl (37.). Korábbi gyakorlatához képest figyelemre méltó előrelépés, hogy itt Kulcsár Szabó már elismer egy-két korábban figyelmen kívül hagyott összefüggést. „Félreértés ne essék: nem arról van szó – írja –, hogy az irodalmi szövegeket ne lehetne (sőt ne volna szükséges) nem irodalmi kérdésekre nézve is faggatni. Ennek naiv tilalma a szellem- vagy humán tudományok közös érdekeltégi rendszerét ásná alá” (37.). Ám továbbra is úgy véli: „az irodalom szövegeit saját értelmező tudományának kell megóvnia attól, hogy a nem irodalmi kérdésirányoktól nyert válaszok következtetéseit az irodalomban érvényesítsék” (37.). Ezzel az irodalom s irodalmiság autonómiáját, önélvőségét védő mondattal azonban legalább két baj van. Az egyik kétségkívül az, hogy Kulcsár Szabó Ernő saját gyakorlata, mint az előbbieken megmutatni igyekeztem, éppen e téren cáfolja saját deklarált tézisé: ő az, aki a kései kapitalizmus kulturális logikáját általánosítva rákényszerít valamit az irodalomra, ami legföljebb csak részlegesen jelenlevő benne, s „*irodalmi-retorikai*” normaként működteti vele szemben. Holott, ismételjük meg, csak egy irodalmon kívüli résztendencia „*irodalommagyarázó*” érvényesüléséről van szó. A másik az, hogy a kifogásolt, állítólag irodalmon kívüli diskurzus-rendeknek a József Attila-szövegekre való „rátelepítése” (pl. pszichoanalízis, eszmetörténet) valójában bonyolultabb fejlemény, mint ahogy Kulcsár Szabó megjeleníti. A pszichoanalitikus elméletet pl. legalább kétféleképpen lehet működtetni a József Attila-értelmezés során. Adhatom e költészet pszichoanalitikus interpretációját, mintegy analitikus demonstrációt mutatva be irodalmi anyagon. Ennek is van bizonyos, körülhatárolt, érvényessége az irodalommagyarázatban, de erre nagyjából mégis áll, amit Kulcsár Szabó kifogásol. A másik értelmezés viszont egyáltalán nem kívülről, interpretatív közeledik a mélylélektan eszközeivel a versekhez, hanem csupán *főlismeri* (s rekonstruálja) bennük a költő által szándékoltan működtetett pszichoanalitikus narratívákat. Ebben a második megközelítési módban a költő nem tüneteket produkáló „beteg” (függetlenül mentális állapota esetleges kóros mozzanataitól), hanem analitikusan orientált gondolkodó, aki e téren szerzett gyakorlati és elméleti tudását versben is kamatoztatja. Ennek főlismerése és figyelembevétele azonban éppen hogy nem a szöveg autonómiáját bontja meg, hanem a megértést segíti.

Más kérdés, hogy Kulcsár Szabó Ernő gyakorlata éppen ennek a megértésnek az elvi és gyakorlati lehetőségét tagadja.

*

A probléma, amelyet a „magyar” hermeneutika valamiképpen kifejez, de amelyet igazában nem ért, s amelynek így az irodalomértést kiszolgáltatja, csak kritikai nézőpontból érthető meg. Ahogy Tamás Gáspár Miklós írja:

„A modernség nagy triász (Marx, Nietzsche, Freud) azt tárta föl, hogy »van rendszer« vélekedéseinkben, észjárásunkban, megérzéseinkben, sejtelmeinkben, de ezekben nem »a szuverén szubjektum« beszél, hanem az egyéni, az alanyon kívüli általánosság – a kohézióját védő társadalom, a megjuhászított ösztön, az uralomra törő önalakítás, az eltemetett gyermekkori trauma, a tudatunk számára ismeretlen (csak külső beavatkozással fölfejtethető) emlék. Vagy maga a nyelv.

Annak a megértése tehát, hogy miért gondoljuk, amit gondolunk, azt követeli meg, hogy dolgozzunk a magunk megértésén, ami a bennünket teremtő (idegen és félelmetes) világ megértését jelenti” (T. G. M.: *Miért gondoljuk, amit gondolunk?* Népszava, 2006. máj. 6. Szép Szó mell. 3.) A „világ”-nak az irodalommagyarázatból való kizárása tehát – miközben a könnyebbség érzését, s egyben az átláthatóság és leírhatóság illúzióját adja – valójában fegyverletétel, s önmegértési zsákutcába visz.

*

A vita, ha nem jár együtt irodalmon kívüli, „szociológiai” következményekkel (pl. a tudományos életből való kiszorítással, egzisztenciális ellehetetlenítéssel), a beszerezhető sebek és sérelmek ellenére, mindig jó s előrevivő. Az értelmező érzékeli a másféle értelmezést gyakorlók létéből adódó „falakat”, az értelmezések szükségképpen korlátozottságát, s így önkéntelenül is igyekszik pontosabban, meggyőzőbben fogalmazni, más megközelítésekkel is számolni. Ez a haszna nyilván a mostani vitának is megvan, vagy legalábbis – potenciálisan – meglehet. A különbségek azonban, úgy vélem, ez esetben túl nagyok, az átjárás az egyikből a másikba már-már lehetetlen. Igazi szóértésre így remény se nagyon van. Nagyobb az esélye a magyar irodalomtörténet-írás tartós széttagolódásának, s e széttagolódásban való megrögzülésének, mint valamiféle magasabb rendű értelmezői egység kialakulásának. De ennek fölismerése önmagában is hozadéka e vitának.